

TANULMÁNYOK / STUDIES

Beluszky Pál¹

Rendhagyó városok a Hegyalján

Európában a városfejlesztő tényezők között az agrártevékenység csak kivételesen jelent meg. Hazánkban azonban az Alföldön és a Hegyalján jónéhány olyan városis jellegű település fordult elő, amelyet az agrártevékenység – a Hegyalján a szőlő és borgazdaság – emelt ki a falvak sorából. A szőlőművelés ugyanis a rendi korszakban különleges jogi keretek között folyt: a szőlőparcellák nem képezték részét a jobbágyteleknek, szabadon adhatták-vehették, a szőlőtelepítéssel a jobbágyok növelhették az általuk művelt földterület nagyságát. Ezt a lehetőséget kihasználva a szőlőtermelő települések bizonyosfokú autonómiára tehettek szert (mezővárosi jogállást szerezhettek). A szőlő- és borgazdálkodás egyébként is támogatta a városodást: élénk kereskedelmet, ipari tevékenységet vonzott a hegyaljai településekre, messzenyúló kapcsolatokat hozott létre, munkaerőigénye növelte a lakosságot a népsűrűséget. Ezen előnyök-értékek ma is hozzájárulhatnak a táj prosperálásához.

*Kulcsszavak: mezőváros, bortermelés, borkereskedelem, idegenforgalom
JEL kód: R29*

Unusual towns in Hegyalja

In Europe, agricultural activity has been an exception among the factors that have shaped urban development. In Hungary, however, there are a number of urban settlements in the Great Plain and the Upland which have been distinguished from the villages by agricultural activity - in the Upland by vineyards and wine-growing. The cultivation of vineyards in the monastic period was carried out within a special legal framework: vineyards were not part of the serfs' land, they were freely given and taken, and by planting vines the serfs could increase the amount of land they cultivated. By exploiting this opportunity, the vine-growing settlements were able to acquire a certain degree of autonomy (the status of a field town). In any case, vine-growing and wine-growing also supported urbanisation: it attracted lively trade and industry to the settlements in the valley, created far-reaching links, and its labour demand increased population density. These assets can still contribute to the prosperity of the landscape today.

*Keywords: farming town, wine production, wine trade, tourism
JEL code: R29*

<https://doi.org/10.32976/stratfuz.2022.31>

Bevezetés

A „rendet tartó” városok lényegi jegyeinek megragadására törekvő városfogalmak (városdefiníciók) sokféle szempontból – jogi, történeti, szociológiai, gazdasági, építészeti stb. – közelítenek a város „génuszához”. A területiséget vizsgálataik középpontjába állító tudományok, a településföldrajz, -tudomány, regionális tudomány a napjainkban leginkább elfogadott nézetei szerint a város a településállományon belül kialakult földrajzi munkamegosztás terméke, e munkamegosztásban a központi szerepkört betöltő település, olyan település, ahol a lakosság nem mindennapi igényeit kielégítő intézmények, tevékenységek

¹ DSc, nyugdíjas tudományos tanácsadó

tömörültek. Településhálózati szerepénél fogva tehát a város a csere, az érintkezés, a találkozás kítüntetett színtere a területi munkamegosztás által strukturált világban. Központi szerepkörére támaszkodva a város jelentős térszervező erővel rendelkezik s gyakorta döntési, hatalmi központ.

Természetesen a vezető városképző tevékenységek, tényezők, funkciók a történelem során változtak; az ókori birodalmakban az adminisztratív és a katonai szerepkör hozta létre a legtöbb várost; a közép- és kora újkorban a kézművesipar és a kereskedelem lépett a legfontosabb városfejlesztő tényezők élére; a modern korban a kereskedelem, a szolgáltatások – beleértve az igazgatási szolgáltatásokat is –, a közlekedés és közvetve a gyáripar voltak a városodás legfontosabb forrásai. A városállomány kialakításában és fenntartásában a mezőgazdasági termelés az esetek nagy többségében nem kapott számottevő szerepet. Megjegyzendő, hogy a magyar településföldrajz „atyja”, Mendöl Tibor a mezőgazdaság szerepét is felemlíti a városképző tevékenységek sorában, feltéve, ha az az illető településben a környezetéhez képest intenzív termelést folytat (Mendöl T. 1963).

A magyarországi városállomány kialakulása idején, a középkorban és a kora újkorban a városi lét elengedhetetlen kelléke volt lakóinak s magának a településnek a rendi társadalomban elfoglalt kedvező helyzete, függetlensége a feudális földesúri és vármegyei hatalomtól (a szabad királyi városok s polgárságuk), vagy legalábbis e függés lazább volta (pl. a robotterhek megváltásának lehetősége, az adókivetésnek és begyűjtésnek a településhez (vezetőséghez) való rendelése, esetleg lakóinak szabad költözködési joga vagy az ingatlanai feletti rendelkezés joga stb.). A magyar közép- és kora újkorban tehát a „rendet tartó” város polgárai elsősorban céhes kézművesek, kereskedők voltak, s kítüntetett helyet foglaltak el a rendi hierarchiában (szabad királyi városok, bányavárosok). Magyarországon azonban nagy számban találhattunk mezőgazdasági tevékenységet folytató s földesúri függésben élő, ennek ellenére városnak tekinthető településeket, a (jelentékenyebb) mezővárosokat. A főként agrártevékenységet folytató, városias jellemvonásokat mutató mezővárosok legnagyobb számban az Alföldön fordultak elő. De a Zempléni és abaúji Hegyalját is sűrűn ülték meg az ilyen jellegű települések, rendhagyó (mező)városok.

A Hegyalja markáns karakterű, *emberkéz alkotta táj*, különleges és páratlan a Kárpát-medence területén. Páratlan, mert az *opciók* (adottságok, lehetőségek, a választások kínálata) és a *ligatúrák* (gátak, fékek, kényszerek) a Kárpát-medencében sehol sem feszültek egymásnak ily erővel és változatosságban, mint a Hegyalján; az ellentétes hatások, erők sűrűsödése, küzdelme a táj történetét is „sűrűvé” tette, feszültségekkel telített, a felemelkedés-hanyatlás hullámvasúttjára kényszerítette a tájat, településeit és társadalmát, bonyolult kapcsolatrendszereket hívott életre, mely kapcsolatrendszerek messzi vidékekkel is folyamatos érintkezést biztosítottak. A Hegyalja a *történelmet csináló*, nemcsak azt elszenvedő táj, a csere és a *közvetítések* tája.

A Hegyalja tehát hangsúlyozottan „csinált táj”. Természetesen minden társadalmi (társadalomföldrajzi) táj, körzet, téregység a társadalom munkája nyomán született, formálódott, tehát „csinált táj”, de a Hegyalja esetében az emberi munka nyomán „választódott le” a Zempléni-hegység (nevezik Tokaji-hegységnek is) területéről, mindenkori határait is a „kultúr munka” – nevezetesen a majd monokultúras szőlőtermelés – rajzolta-rajzolja ki. A Hegyalja általt teremtődött meg, hogy a Zempléni-hegység arra alkalmas térszíneit különleges *termelési tájjá, borvidékké* „építették” lakóik, s az ez által előnyössé vált helyzetét versenytársaival szemben biztosítandó, monopolizálendő, törvényekkel, rendeletekkel körül határolta azt, s a szőlő- és bortermelést rendtartásokkal szabályozta. A Hegyalja területét a számottevő minőségi bortermelést *folytató települések és azok „életterei” jelölték ki*. Írott forrásaink szerint a tájjá formálódó vidék csak fokozatosan töltötte ki a Szántó-Tokaj-Újhely háromszöget. A szőlőművelés és borkészítés szabályozásának, tehát a minőségi *bortermelés* biztosításának igénye s a „táj-tudat” szülőhelye Tállya, Mád, Tarcal, Tokaj, Tolcsva környékén keresendő. Már 1613-ban összegyűltek a jelentősebb bortermelő települések Mádon, s jóváhagytak egy rendtartást s az 1641-es, szintén Mádra összehívott tanácskozás határozatait már 13 település fogadta el. Ezután egy 1737-es helytartótanácsi bizottság foglalkozott ismét a

borvidék elhatárolásával, jelentősen bővítve az 1641-es listát, 22 települést sorolván a Hegyaljához (Patak és Újhely is a borvidék részévé vált). Ma az 1997. évi XXXI. törvény által megnevezett 27 település alkotja a hegyaljai (falusi) borvidéket. Hangsúlyozzuk, hogy „nemcsak térkép e táj”, a bortermelés sokfelé ágazó, egységesítő hatásán kívül a Hegyalja lakóinak *markáns „mi” tudata*, *„Hegyalja- tudata”* van.

Ha meg akarjuk érteni a hegyaljai mezővárosok kialakulásának körülményeit, meg kell ismernünk a táj történetét, a mezővárosok és a bortermelés összefonódó, egymástól elválaszthatatlan fejlődéstörténetét. Előjáróban megjegyezzük, hogy a hegyaljai folyamatok, történések legáltalánosabb jellegzetessége a minőségi bortermelésben való újabb és újabb előrelépés, s az ellenkező hatású „sorscsapások” rendszeres felbukkanása. Ezt a hosszú távú tendenciát a következő etapokra tagolhatjuk:

A felkészülés kora; a kezdetektől kb. 1550-ig

A Felföld keleti szárnya s az Alföld közötti átmeneti zóna kedvező feltételeket kínált a letelepedő honfoglalóknak; a délies hegylábakat, a „laza”, tisztásokkal tarkított tölgyeseket, a változatos élettereket nyújtó ártérperemeket vették birtokba. Az idetelepülők feltehetően csakhamar szőlőt is telepítettek-műveltek, noha erről az 1200-as évek közepéig írásos források nem szólnak. Ezt a feltételezést támasztja alá a szőlőművelésben jártas vallonok letelepítése a Hegyalján, a felföldi városok szőlővásárlásai (Kassa: 1382, Bártfa: 1476 stb.) s borkereskedése. Mindez ösztönözte a minőség javítására irányuló törekvéseket: a 13-15. században terjedt el a természetett szőlőfajták szelektálása, a szőlők karózása, a rendszeres évi kétszeri, majd a középkor végén már háromszori kapálása, trágyázása, későbbre tolták a szüret idejét is; korszerűsödött a bor készítése, kezelése, tárolása: pincéket ástak, fahordókban érlelték-tárolták a bort stb.

A középkor végén tehát a Hegyalja lakói már piacképes borokat termeltek – ha még nem is a később elhíresült „nagyborokat” –, azokat rendszeresen piacra vitték; a táj messze távolodott az autarkias állapotoktól, élénk árucserét folytatott. Nyilvánvaló, hogy mindez a hegyaljai településállományra s azok lakóira is hatást gyakorolt: a borgazdaság, a települések és a helyi társadalom szoros szimbiózisban élt egymással. Különösen messzemenő hatást gyakorolt a táj társadalmára a szőlőparcellák birtoklásának módja: a szőlők ugyanis nem tartoztak a jobbágytelki állományhoz (noha tulajdonosa feudális szolgáltatásokkal tartozott utána földesurának). Ez lazította a jobbágykötelekeket, a tehetősebb jobbágyok szőlőt vásárolhattak, gyarapodhattak, adóikat pénzben róhatták le (tehát nem robotoltak), sokan közülük az ún. taksás nemések közé emelkedtek.

A szőlők szabad forgalma szőlőbirtokokat vásárlók tömegeit csábította a Hegyaljára (ez a helyi jobbágytársadalmakat is fellazította); a szőlőtermelés nagy munkaerő-igénye, a betelepedés szabadsága népes községek kialakulását, nagy népsűrűséget eredményezett. Mindez hathatósan támogatta a *mezővárosok kialakulását-fejlődését* a Hegyalján. Tolcsva, Abaújszántó, Tállya, Szerencs, Tarcal, Tokaj, Olaszliszka, Erdőbénye, Mád és Bodrogkeresztúr bortermelésének köszönhette mezővárosi kiváltságait.

A minőségi bortermelés kezdetei, a Hegyalja „kiteljesedése”; kb. 1550-1711

A 16. század derekától a 18. század elejéig eltelt időszak történéseit két fő jellegűekre oszthatjuk. Miközben a szőlő- és borkultúra tovább fejlődik, s a Hegyalja Európa-szerte ismert és magas presztízsű borvidékké válik, addig a „nagy történelem” a tájat sem kímélte.

A Hegyalja ugyan nem vált a Hódoltság részévé (de nem egyszer kényszerült a” töröknek” is adózni), ám a királyi Magyarország, az Erdélyi Fejedelemség és az Oszmán Birodalom ütközőzónája lett. Különösen heves összecsapásokra került sor a Habsburg-párti és a Habsburg-ellenes erők között e tájon; Tokaj vára a 16. században tizenkétszer cserélt gazdát. Ez a geopolitikai pozíció növelte ugyan a Hegyalja súlyát, *történelemformáló tájjá* emelte (tokaji,

szerencsi, ónodi országgyűlések, a Rákócziak pataki udvara, a pataki kollégium kulturális kisugárzása, az ún. hegyaljai felkelés stb.), de a hadak állandósult járása, a zsákmányszerző rajtaütések, a hadisarcok újra és újra felélték-felprédálták a táj produktumát.

Mert mindeközben a borkultúra kiteljesedett, a Hegyalja mint táj *manifesztálódott*, kialakult a táj lakóinak identitás-tudata. A korábban említett új eljárások elterjedtek Hegyalja-szerte; az igazi áttörést a minőségi bortermelés terén az aszúbor „felfedezése” (16. század dereka), majd rendszeres előállításuk jelentette; az aszú ismerté, kedvelté vált az igényes fogyasztók körében. Rendszerré szerveződött a borkereskedelem. A kedvező folyamatok „ellenzői” között említettük már a háborús állapotokat. De ugyanilyen korlátozó hatást gyakorolt a Hegyalja gyarapodására, hogy a borgazdaság haszna egyre nagyobb mértékben került „kívülállók” kezébe. A szőlőbirtoknak szabad forgalma következtében az extraneusok (külbirtokosok) aránya növekedett, a borkereskedés haszonélvezői távolabbi városok borkereskedő polgárai voltak (Kassa, Bártfa, Késmárk, Krakkó stb.). Épp a „kívülállók” elleni védekezésül léptek fel közösen a bortermelő mezővárosok tanácskozáson; az ott megalkotott rendtartások elsődleges célja a külbirtokosok tulajdonszerzésének korlátozása volt, valamint a szőlőbirtoklás és bortermelés „rendjének” egységesítése. E tanácskozások nyomán vált a Hegyalja” deklarált” tájjá.

A bortermelésre alapozva a 16-17. században

- a Hegyalja településeinek többsége *mezővárosi autonómiát* szerzett,
- a mezővárosok autonómiája bővült, lakosságuk növekedett (az 1600-as évek utolsó harmadáig),
- a külbirtokosok tulajdonában álló szőlők területe növekedett,
- a táj kulturális gyarapodása egyértelmű.

Ám a kb. 1670 és 1711 közötti évtizedekben a Hegyalja talán legsötétebb időszakát élte át. A hadiállapot szinte folytonos volt, a háború pusztítása mellett pusztító járványok ütötték fel fejüket (mint pl. az 1780-as pestisjárvány). A lakosság erősen megfogyatkozott, a házak-telkek jelentékeny hányada pusztán állt (1704-ben a sárospataki telkek 56,2%-a lakatlan). A szőlők egy része műveletlen, az „értékesítési-lánc” működése akadozott. A békésebb kor hajnalához (1711, Szatmári béke) a Hegyalja népe megfogyatkozva, elszegényedve érkezett. A borgazdálkodás virágkorának eredményei, hozadéka részben elenyészett.

Ám a hegyaljai városias jellegű települések jellemző vonásai e korszakban alakultak ki, akkor, amikor a várossá fejlődés egyik, talán legfontosabb feltételét a rendies függelék hiánya vagy lazább volta jelentette. E lazább függés forrása a szőlőbirtokok jogi helyzetében keresendő. A szőlő(birtok) ugyanis különleges helyet foglalt el a feudális birtoklási rendszerben. Forgalmuk – a jobbágyok részéről való adása-vétele – ugyanis szabad volt, ha tulajdonosa a feudális járadékokat megfizette földesurának (de robottal nem tartozott neki). Ez sokkal lazább feudális függést jelentett, utat nyitott az egyéni iparkodásnak: aki parlagföldön vagy irtványterületen új szőlőt „épített”, annak az a tulajdonába került, egy ideig adómentességet is élvezett. Ez a társadalmi fejlődést bizonyos polgári vonásokkal gazdagította. A szőlő- és bortermeléshez kapcsolódó egyéb tevékenységek, mint a kereskedelem, a piaci tevékenység, az iparfejlesztő hatás, a nagy népsűrűség a Hegyalja jelentősebb településeinek lehetővé tették a mezővárosi fejlődést. A mezővárosok pedig tovább lazították a feudális függést, jelentős önállóságot, autonómiát biztosítottak lakóinknak, a paraszti polgárosodás lehetőségét teremtették meg számukra.

Ennek az autonómiának beszédes megnyilvánulása volt a 16. század végén, a 17. században a hegyaljai mezővárosok és jobbágyfalvak közös fellépése, a szőlőbirtoklás és bortermelés „rendjének” egységesítése. Ezekben a törekvésekben, tanácskozásokban, az elfogadott intézkedéseket rögzítő rendtartásokban manifesztálódott a Hegyalja, mint markáns, „törvényileg” is lehatárolt térség, formálódott a táji identitás tudata. E törekvések legismertebb dokumentuma az 1641-ben Mádon tartott tanácskozás által elfogadott rendtartás, amely az évtizedes szokásjogot, illetve a korábban alkotott rendtartások előírásait vette alapul. E rendtartás(ok) legfontosabb törekvése a külbirtokosok (felvidéki, sőt lengyelországi városok, nemesek, egyházak stb.) beáramlásának fékezése volt (amit a szőlőbirtokok szabad adásvétele

tett lehetővé); a „bebírók” a Hegyalja által megtermelt extra jövedelmek egy részét „kivitték” a tájról; eszköze pedig elsősorban a hegyaljai településekben eladásra kerülő szőlőbirtokokra vonatkozó elővásárlási jog biztosítása volt.

A vázolt folyamatok további városi funkciókkal, jellemvonásokkal gazdagították a hegyaljai mezővárosokat. Az árutermelő borgazdaságok ösztönözték a kereskedelmet, noha a jelentős borkereskedő városok a Hegyalján kívül alakultak ki; az itt termelt borok legnagyobb empóriumuma a 15-16. században az árumegállító joggal rendelkező Kassa volt, de Eperjes, Bártfa, Kisszeben, Lőcse, Késmárk, Ólubló, sőt a lengyelországi Krakkó is vásárolta-közvetítette a hegyaljai borokat. De így is már a 14-15. században több vásártartási joggal rendelkező mezőváros kereskedett a Hegyalján, s Frisnyák Sándor adatgyűjtése szerint a 18. században már évente 52 vásárt tartottak a Hegyalján (Frisnyák S. 2004). A mezővárosokban felszaporodott a kézműves iparosok száma és aránya is; a becslések szerint a 16. század derekán a háztartások mintegy 20%-át tették ki a kézművesek háztartásai.

Végül is a 13-17. század folyamán 12 hegyaljai település nyert mezővárosi kiváltságokat: a 15. század előtt Sátoraljaújhely, Patak és Tolcsva, a 15. században Tokaj, Tállya, Tarcal, Szerencs, Olaszliszka, Abaújszántó, a 16-17. században pedig Mád, Erdőbénye és Bodrogkeresztúr.

A hegyaljai mezővárosok közül városiaságával kiemelkedett Patak, a szokványos mezővárosi funkciók mellett a település főúri rezidencia, uradalmi központ, katonai erősség, szellemi műhely-iskolaváros, jelentős a kézműipar s belvárosának településképe is városias. Tokaj a bortermelés mellett szintén kézműipari központ, forgalmas tiszai átkelője s sókamrája révén forgalmi központ, vára katonai jelentőséget is biztosított számára. Szerencs hajdúszabadsággal rendelkezett, a Rákócziak kezén lévő vára a család egyik lakóhelye, erősség, uradalmi központ. Újhely a 17. században fokozatosan a Hegyalja legjelentősebb borkereskedő helyévé vált.

Szelidülő történelem, gyülekező fellegek (1711- az 1700-as évek vége)

1711 után békés korszak következett, a Hegyalja lassan újjáépült, növekedett a lakosság száma (szervezett telepítési akciók nyomán is érkeztek jövevények a Hegyaljára, pl. Rátkára, Herceggútra, Károlyfalvára a németajkúak), újratelepítették a szőlőket, helyreállt a borkereskedelem „logisztikai lánc”; *gyarapodott* a Hegyalja. Érthető, hogy a Hegyalja egyes kutatói a 18. századra teszik a táj fénykorát. Ám a 18. század derekától egyre sűrűbb felhők gyülekeztek a Hegyalja egén.

A bortermelés terén újabb *áttörő innovációra* – mint volt az aszúkészítés „felfedezése” – már nem volt képes a Hegyalja. Egyre több nehézséggel küzdött a borkereskedelem; a Habsburg birodalom Poroszország ellen vívott háborúi (osztrák örökösödési háború, 1741–48, hétéves háború, 1756–1763) miatt Poroszország megtiltotta az osztrák-(magyar) áruk importját, így az „északi piacok” egy része elveszett a Hegyalja számára. A „bécsi udvar” merkantilista politikája is szemet vetett a Hegyalja produktumaira (egyre magasabb kiviteli vámok, a borkereskedők kötelezése „magyar” borokhoz hasonló mennyiségű „osztrák” bor kivitelére, a borkereskedelemben is érdekelt görög kereskedők kiszorítása az országból stb.). Lengyelországban – a hegyaljai borok legfontosabb fogyasztójában – a 18. század második felében kaotikus állapotok alakultak ki, hanyatlott az ország gazdasága, végül az országot 1772-ben felosztották a cári birodalom, Poroszország és a Habsburg Birodalom között; a lengyel felvevőpiac kereslete drasztikusan csökkent; a 18. század súlyos értékesítési válsággal búcsúzott, csökkent az értékesíthető borok mennyisége, csökkentek az árak; megtört a hegyaljai borgazdaság fejlődését trendje.

Az állandósult háborús állapotok megszűntével a Hegyalja települései a mennyiségi gyarapodás korszakába léptek. Új városfejlesztő tényezők nem léptek színre, a mezővárosok gazdaságának bázisát továbbra is a bortermelés biztosította. Növekedett lélekszámuk (1784/87-ben Tállyán több, mint 4 ezer[!], Mádon 3 ezer, Tarcalon, Tolcsván és Tokajban több, mint 2 ezer lakost számoltak össze a népszámlálás összeírói), gazdagodott épületállományuk, jogi-társadalmi helyzetükben sem történt érdemleges változás. Mindaddig, amíg az ország kedvező helyzetű

városai nem léptek a modern városfejlődés útjára, a Hegyalja mezővárosias régiójának országos pozíciói nem változtak érdemben.

Az 1700-as évek végétől a „filoxéraiág” (1885-ig)

Az értékesítési válság kezdetét követő 19. századot a stagnálás, majd a katasztrófa századának nevezhetjük. A bortermelésnek nem csak az értékesítési nehézségekkel, a csökkenő borárakkal kellett szembenéznie, hanem pl. a minőség romlással, a „tokaji” presztízsének csökkenésével. Ennek okai között a magasán fekvő, a legjobb minőséget adó, de legnehezebben-legdrágábban művelhető táblák művelésének felhagyását, a borhamisítást, a konzervatívra váló felfogást kell említenünk. Ezt a fokozatos „lecsúszást” aztán egy drasztikus esemény tetőzte be. 1885-ben a Hegyalján is megjelent a filoxéra, s néhány év alatt a borvidék szőlőterülete 6900 hektárról 860 hektárra csökkent. A Hegyalja gazdaságának alapja gyakorlatilag megszűnt.

Ebben a Hegyalja bortermelésre nézve tragikusan végződő évszázadban a mezővárosok s lakóik életét ellentétes hatások alakították. A jobbágyfelszabadítás nyomán a mezővárosok jobbágyi jogállású lakói szabad polgárokká váltak, ám maguknak a mezővárosoknak a környező jobbágyfalvakhoz képest kedvezőbb jogi-társadalmi helyzete megszűnt. A borgazdaság összeomlása nyomán nagyfokú munkanélküliség lépett fel, a lakosság elszegényedett. Egyes települések lélekszáma csökkenni kezdett. Néhány településben viszont új városfejlesztő tényezők jelentek meg: a vasút, a gyáripar, a polgári közigazgatás térségi hatáskörű intézményei. Ezek megjelenéséből elsősorban Sátoraljaújhely profitált: népes vármegyéjének igazgatási-szolgáltató központjává, vasúti csomóponttá vált, gyáriparra tett szert, lakossága gyorsan növekedett (1870: 11579, 1910: 21576 lakos). Szerencset járási székhellyé válása, vasúti forgalma, cukorgyára támogatta városi fejlődésében (1784/87: 4037, 1870: 2406, 1910: 6772 lakos), Patak pedig iskolavárossá, kistáji központtá vált. E három város népessége az 1870-es 19 ezerről 36 ezerre növekedett. Ugyanakkor elvesztették bortermelő mezővárosi karakterüket.

Az elhanyaglás kora (19. század vége, 1990/2000)

A korszakot a táj bortermelési jelentőségének csökkenése, presztízsének megtépázása, településeinek profilváltása jellemzi. A bortermelésről annak ellenére elmondható ez, hogy a 19. század végén elkezdődött a filoxéra-pusztította szőlőterületek *rekonstrukciója*. 1907-re az 1870-es szőlőterületnek 62%-án díszlett újra szőlő. Az újjáépítést megszakította az első világháború, s súlyos csapást mért a tájra a *trianoni határmegvonás*: fő – korábban belföldi piacukat – a Felföld városait immár ország- és vámhatárok választották el a Hegyaljától, Sátoraljaújhely pedig elvesztette városi vonzáskörzetének nagyobb hányadát. A két világháború között állandósultak az értékesítési nehézségek. A kis szőlőparcellákon gazdálkodók egyre kevésbé tudtak megélni a szőlőtermelésből, hagytak fel a borkészítéssel. Aztán 1944-ben a Hegyalja nagyszámú zsidó lakosságának elhurcolása és elpusztítása zárta ezt a táj számára különösen tragikus korszakot. (A Hegyalja népességének 12,5%-a volt izraelita vallású 1930-ban, több mint 10 ezer fő. Sátoraljaújhelyen a lakosság 15,4, Bodrogkeresztúron 23,5, Tokajban 16,4%-át tették ki az izraelita vallásúak.)

Az ún. szocialista korszak pedig az oktrojált modernizáció korszaka. Már 1949-ben megjelentek az állami tulajdonú borgazdaságok a Hegyalján, hogy aztán sorozatos összevonásokkal 1971-ig kialakuljon a Borkombinát (Tokaj-Hegyaljai ÁG Borkombinát), s „élet-halál ura” legyen a tájon. Tagadhatatlan, hogy az állami borgazdaságok, termelészövetkezetek, szakcsoportok gyarapították – modernizálták? – a Hegyalja szőlő- és borgazdaságát. Jelentős telepítéseket hajtottak végre, a megvásárolt-megszerzett parcellákat alkalmassá tették a nagyüzemi (gépi) művelésre (a korszak végén a Borkombinát 1139 ha saját szőlőterülettel rendelkezett); szőlőfeldolgozókat, palackozót, lepárlóüzemet hoztak létre, felvásárolták a kistermelők termését, nagyarányú külkereskedelmi tevékenységet folytattak. Ugyanakkor a legnagyobb volumenű felvevőpiac, a Szovjetunió borkereskedői és fogyasztói igénytelenek voltak a minőséggel

szemben, így a Borkombinát is a mennyiségi termelést szorgalmazta. Az új telepítések egy részét a hegységet övező sík, így gépileg művelhető s nagyobb termést adó területeken végezték, ami eleve minőségromlással járt; a kordonos művelési mód is termélnövekedést, de egyúttal minőségromlást eredményezett; engedélyezték a nem a Hegyalján termett szőlők feldolgozását is; manipulációkkal „hozták létre” a kívánt fajtájú borokat.

Így a „tokaji” minősége és presztízse mélyre süllyedt, teljesen érzéketlenné vált a nyugati piacok igényeivel szemben. A táj településeit pedig a sajátos” rendhagyó” voltak fokozatos elvesztése, az országos képhe való belesimulásuk jellemzi, valamint a stagnálás állapota.

Utóélet

A Hegyalja borgazdaságának jelenleg legfontosabb feladata a „tokaji” megtépzott hírnevének s az elvesztett nyugat-európai piacainak visszaszerzése. Ezt, jelentős részben külföldi tőkét is igénybe véve számos modern pincészet munkája szolgálja. Új borkészítési-kezelési eljárásokat vezettek be – nem kevés vitát gerjesztve a hagyományos borkészítés és a modern borászkodás hívei között –, új szőlő- és borfajtákat vezettek be – pl. a jégbor készítést –, marketing-munkájuk sikeres.

Ugyanakkor a kis gazdaságok – a Hegyalján évszázadokon át a kis, 1-2 hektáros gazdaságok adták az előállított bor zömét –, helyzete megrendült, tulajdonosaik nem tudnak megélni kis szőlőjükből, csak mellékfoglalkozásként gazdálkodnak, illetve már nem készítenek bort, a megtermelt szőlőt a nagyobb pincészeteknek adják el.

A bortermelés, különösen a gépi művelés és a modern technológiák mellett egyre kevesebbeknek nyújt megélhetést. Ráadásul a rendszerváltozás után a táj nagy munkáltatói megszűntek – szerencsi cukorgyár, újhelyi dohánygyár, az ásványbányászat üzemei –, a táj továbbra is stagnál-hanyatlík.

Tehát a Hegyaljára ma is érvényes az *évszázados talány*: kedvező adottságai ellenére ma is több, markánsan kedvezőtlen folyamat figyelhető meg a tájon; a Hegyalja *nem nevezhető egyértelműen prosperáló térségnek* (sokak véleményével szemben); ez különösen azért aggasztó, mert egy (korábban) magas presztízsu és kedvező helyzetű táj hanyatlásáról van szó, egy olyan tájról, melynek a „lecsúszó” megyében a „zászlóshajó” szerepét, a példaadó, prosperáló vidék szerepét kellene betöltenie.

A táj *kedvező adottságai* közé sorolhatók a következők:

- A táj évszázados teljesítményéből, társadalmi-gazdasági fejlődéséből fakadó *presztízis*, *hírnév*, illetve a táj, a helyi társadalom materiális, szellemi-kulturális, mentalitásbeli öröksége. Ennek a hírnevének (Tokaj, illetve a „tokaji” név némi túlzással világhírű) jóval nagyobb mértékben kellene tudni „eladni” a tájat, a táj produktumait, különösképp idegenforgalmát, rendezvényeit, a bor mellett egyéb termékeit; ez a hírnév segítheti a Hegyalját a „tájak versenyében” (pl. a fejlesztési forrásokért folytatott versenyben). A szellemi-kulturális örökség rendkívül sokrétű; részét képezi pl. a *kultúrtáj* sajátos karaktere – megkapó szépsége, az *építészeti örökség*, a „történelem” materializálódott emlékei – a pataki vártól a zsinagógákon, a pincevárosokon, várakon át a tokaji görög polgárok lakóházaig –, a „pataki szellem”, a sváb falvak – Herceggút, Rátka, Károlyfalva – munkakultúrája, a vendégforgalmat is generáló szellemi örökség, mint a Vizsolyi Biblia, a csodarabbik emléke-sírhajai, Árpádházi Szent Erzsébet kultusza stb. De ennek az örökségnek a része a táj lakosságának viszonylag magas iskolázottsági szintje is. Pl. a lakosság 11,0%-a végzett egyetemet vagy főiskolát; ez az érték az általunk kijelölt tájak között a miskolci agglomeráció után a legmagasabb. Ugyancsak részben ezen örökség hatása tükröződik a táj megyén belüli magas urbanizáltságának; a lakosság bő 60%-a él városokban; ugyanakkor ez az arány pl. a Bodrogközben 16,0%, a Cserehát–Tornában 17,4%.
- A Hegyalja forgalmi *fekvése* előnyös: a táj része az Alföld és a Kárpát-medence hegységkerete között húzódó, a két eltérő termelési struktúrájú nagytájak határán

kialakult vásárvonalnak, kontakt-zónának. A táj előterében, határain az államalapítás óta nemzetközi jelentőségű útvonalak vezetnek; a tokaji révnél kelt át a Tiszán az ország centrumából az Észak-Tiszántúlra és Észak-Erdélyben vezető útvonal, ebből ágazik ki a Hernád völgyén a Felföldre, majd azon túl Lengyelországba vezető útvonal, míg a Zempléni-hegység keleti oldalán az ugyancsak Lengyelországba, illetve Kelet-Európába futó útvonal. Mindezen útvonalak kiemelkedő stratégiai jelentőséggel is bírtak (ez ugyan háborús időben nemegyszer pusztító hadjáratokat is „vonzott” a Hegyaljára és környékére), s lehetővé tették, hogy a táj produktumai viszonylag könnyen jussanak el felvevőpiacokra. A Tisza vízi útjának fontos állomása alakult ki a tokaji átkelőnél. Az útvonalak nemcsak a „tokaji” exportját könnyítették meg, rajtuk nemcsak árukat szállítottak, nemcsak utazók rótták azokat, hanem eszmék, ismeretek, újítások áramlottak, tették nyitott, befogadó tájjá a Hegyalját, vezették ide távoli vidékek lakóit, vallonokat, svábokat, görög kereskedőket, szlovák és ruszin napszámosokat, lengyelországi zsidókat, anabaptistákat (habánokat), protestáns prédikátorokat, tudósokat.

- A Hegyalja életében évszázadok óta kiemelkedő szerepet játszott a *bortermelés*; ez tette ismertté, juttatta lakóit biztos jövedelmekhez, erre alapozva vált a táj lakossága sokszínűvé, mezővárosi polgárrá. A rendszerváltozás nyomán megteremtődött a lehetősége annak, hogy a Hegyalja bortermelése bekapcsolódjon a világpiacon, igyekezzen megfelelni annak kívánalmainak; ért is el sikereket a megtépzott hírnév visszaszerzésében, külső (hazai és nemzetközi) tőkét vonzott a tájra, érződik katalizátorhatása is, mindenekelőtt az idegenforgalom terén. Vagyis a *minőségi bortermelés* jelenleg is a táj „felvirágoztatásának” potenciális alapja lehetne.
- A táj még ma is *kisvárosi-középfalvas települészerkezetű*; igaz, 10 településének lélekszáma nem éri el az ezer főt, az „aprófalvas-szindróma” nem lépett fel a Hegyalján.
- Az *idegenforgalom* adottságai, vonzó tényezői sokrétűek, közismertek, e téren is kiemelkedik a Hegyalja a megye más tájai közül. Más kérdés, hogy kellően él-e a táj ezen adottságokkal (megítélésünk szerint nem).
- Gazdag a táj kulturális öröksége; ma is egy sor működő tudományos, kulturális intézménnyel rendelkezik (pataki főiskola, tudományos műhelyként is funkcionáló múzeum, levéltár, szőlészeti kutatás, színvonalas középiskolák stb.). Ehhez járul a lakosság identitás-tudata, közéleti aktivitása. Alig van olyan tája az országnak, amelyről annyi tudományos publikáció jelenne meg, nem ritkán ott élő szerzők tollából, mint a Hegyalján.

Mindezekkel szemben állnak a tájra jellemző felemás demográfiai, gazdasági, társadalmi folyamatok.

- Mindezek közül „legbeszédesebbek” a *demográfiai folyamatok*, melyek egyrészt jelzik a térségben folyó kedvezőtlen társadalmi-gazdasági állapotokat, másrészt maguk is a kiváltói lehetnek azoknak. A táj *népesedési csúcsa* 1970-re esett (91.414 lakos), azóta a lakosság száma *gyorsuló ütemben csökken*. Még a népességi csúcsot követő évtizedben évente csupán 37 fővel csökkent az itt élő népesség száma, addig ma már évente a kisebb falunyi lakosság (876 fő) „hiányzik” a térségből. A népességszám-változás városok-falvak közötti megoszlása utal a változások okaira is. A dualizmus korában 1870 és 1910 között mind a községek, mind a városok (a mai városi jogú települések!) népességszáma növekedett, de a városoké lényegesen gyorsabb ütemben (a falvaké 11,3%-kal, a városoké több, mint 60%-kal); vagyis a „falusi tevékenységek” népesség-eltartó képessége is növekedett, mindenekelőtt az agrártevékenységé, habár a 19. század végi filoxavész súlyos csapást mért a szőlőtermelésre, s a rekonstrukció 1910-re még nem fejeződött be. Így feltehetően a „tercier szektor” munkaerő-igényének növekedése áll részben a népesség-gyarapodás mögött. De csökkenhetett a rendelkezésre álló munkaerő kihasználásának a mértéke, a szőlőtermelő kisgazdaságok

jövedelmezősége is. Megrendült a táj gazdasági bázisa. A lakosság gyarapodását a városok produkálták.

A népességszám-változás mellett egyéb demográfiai folyamatok is hátrányosan érintik a Hegyalját. A vándormozgalom nemcsak apasztja a lakosságszámot, hanem kedvezőtlenül hat a lakosság demográfiai-társadalmi szerkezetére is; az elköltözők ugyanis többnyire az iskolázottabbak, magasabb szaktudással rendelkezők, tehetősebbek, a másutt új egzisztenciát teremteni képesebbek közül kerülnek ki, a táj környezetéből (a Bodrogszökből, Szabolcsból, a Taktaközéből stb.) érkezők viszont többségükben „menekülők”, alacsonyabb társadalmi státuszúak. A demográfiai szerkezetet ugyan javítják (kormegoszlás, természetes szaporodás), de a társadalmi szerkezetet nem. A Hegyalja tehát mintegy a társadalmi kapillaritást szolgáló „szivattyú” működik a megyében. A migráció demográfiai hatásai ellenére a lakosság demográfiai szerkezete kedvezőtlen: magas az időskorúak aránya (2016-ban a 65-X éveseké 19,6%), s a megye tájai közül a Hegyalján a legmagasabb a *természetes fogyás*.

A vázoltak ellenére a Hegyalja helyi társadalmi még mindig magasabb státuszúak, innovatívabbak, aktívabbak, mint a legtöbb Borsod megyei tájon, a különböző fejlesztési programokban lehet számítani tevéleges részvételükre. S ez kétségtelenül az egykori „rendhagyó” városfejlődés hozadéka.

Irodalomjegyzék

- BELUSZKY P. (2001): A Nagyalföld történeti földrajza. Dialóg-Campus Kiadó. Budapest-Pécs. 274 p.
- BELUSZKY P. (2009): Hegyalja – A páratlan táj. In: Gál A.- Hanusz Á. (szerk.): Tiszteletkötet Dr. Frisnyák Sándor professzor 75. születésnapjára. Nyíregyháza–Szerencs. pp. 13-26.
- BELUSZKY P. (2018): A települések világa Magyarországon. Dialóg-Campus. Budapest. 328p.
- BOROS L. (1996): Tokaj-Hegyalja szőlő- és borgazdaságának földrajzi alapjai és jellemzői. Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Pedagógiai Intézet. Nyíregyháza. 322p.
- BOROS L. (2012): Tokaj-Hegyalja szőlőterületének idő- és térbeli változásai a 18–20. század folyamán. – In: Frisnyák S. – Gál A. (szerk.): Tokaj-hegyaljai borvidék. – Nyíregyháza-Szerencs. pp. 41-55.
- FRISNYÁK S. (2004): Tokaj-Hegyalja gazdasági térszerkezete a 16–19. században. – In: Hanusz Á. (szerk.): A kultúrtáj kialakulása a Kárpát-medencében. – Nyíregyháza.
- FRISNYÁK S. (2007): Szőlő- és borkultúra Tokaj- és Abaúj-Hegyalján. – In: Baráz Cs. – Kiss G. (szerk.): A Zempléni Tájvédelmi körzet Abaúj és Zemplén határán. – Bükk Nemzeti Park Igazgatósága. Eger. pp. 295-303.
- FRISNYÁK S. - GÁL A. (2012) (szerk.): Tokaj-hegyaljai borvidék. – Nyíregyháza-Szerencs. 276 p.
- MENDÖL T. (1963): Általános településföldrajz. Akadémiai Kiadó. Budapest. 567p.
- OROSZ I. (1995): A hegyaljai mezővárosok társadalma a XVII. században. – In: Orosz I.: Hagyomány és megújulás. Csokonai Kiadó. Debrecen. 295p.
- TAMÁS E. (2012): Tokaj-Hegyalja népessége (1784/87–2001). – In: Frisnyák S. – Gál A. (szerk.): Tokaj-hegyaljai borvidék. – Nyíregyháza-Szerencs.